

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ BƏDİİ İRSİNDƏ MAARİFÇİLİK İDEYALARI

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) həm ədəbiyyat tariximizdə realist şair kimi şöhrət qazanmış, həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi tanınmışdır. Böyük şairin maarifçilik ruhunda yazdığı əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan əsərləri uzun illərdən bəri gənc nəslin mənəvi cəhətdən yetkinləşməsində mühüm rol oynayır.

Şamaxı ruhanisi Seyid Məhəmmədin ailəsində dünyaya gələn Əzim atasını yeddi yaşında olarkən itirmiş, anası Səkinə xanım ilə birgə o zamanlar Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən ana babası Molla Hüseynin himayəsində yaşamışdı. Təxminən on bir il babasının yanında təlim-tərbiyə alan, ərəb və fars dillərini öyrənən Əzim Şamaxıya qayıtdıqdan sonra orta ruhani təhsilə verən mədrəsədə oxuyur. Sonra Nəcəf, Bağdad və Şam (Dəməşq) şəhərlərinin ali ruhani mədrəsələrində təhsil alır. XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Bu səbəbdən dini dairələrdə «kafir» kimi tanınır, özünə çoxlu düşmən qazanır.

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Bu baxımdan Seyid Əzim də öz məktəbində uşaqlara türk (Azərbaycan) və fars dillərini tədris edir, bədii qiraət öyrədir, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, hesab fənlərindən, eləcə də rus dilindən məlumat verirdi.

Bununla bağlı məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli yazır: «Axirül-əmir Hacı Seyid Əzim öz vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri təlim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda təlim-tərbiyə məsələsi çox çətin əmərlərdən birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cədid üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq öyrətmək layiqincə müntəzər olmamışdı və təlim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cədid nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan bir müəllim dışqarı çıxsaydı və təlim üçün təzə və yüngül bir cığır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud əda və hərəkətlər ilə izhar qıldılar» (4, 33).

Yeri gəlmişkən, Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə «kafir məktəbi» adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar.

Şairin müasiri, məşhur pedaqoq Həbibbəy Mahmudbəyov «Uzaq keçmişlərdən əski xatirələr»ində yazır ki, «məzkur məktəb Azərbaycan və farsı olmaq üzrə iki şöbədə ibarət idi». Onun sözlərinə görə, «məktəb müntəzəm və gözəl şəkllə girmiş, dərslərinin düzgün və müntəzəm getməsilə məktəb az zaman içində gərək mütəşəbbüslərin, gərək sairələrinin diqqətlərini cəlb ilə etibarlarını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Seyidin yaxın dostlarından beş-altı nəfər tərəfindən məktəbin ziyarət edilməyən günü yox idi. Gələnlər saatlarla son siniflərdə oturlarlar, Seyidin gözəl bir tərzi-tədris ilə verdiyi fars dərslərini dinləyər: cocuqların cəld və çapıq cavabları ilə maraqlanırdılar. Məktəb cocuqları arasında ən çox diqqəti cəlb edən zəki və cəld cocuq Sabir idi» (2, 173-174).

Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi anadilli məktəb sayılan bu rəhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, mürtəcə ruhanilərin təzyiği, ağır maddi vəziyyət nəticəsində 1887-ci ildə bağlanmışdır.

1874-cü ildə Şamaxı şəhərində Bakı vilayəti ruhani məclisinin nəzarəti altında olan yarı mülki, yarı ruhani tipli bir məktəb açılır. Seyid Əzim də həmin məktəbə fars və türk (Azərbaycan) dilləri müəllimi təyin olunur. Lakin vəsait çatışmazlığı ucbatından məktəb bağlandığına görə o, buradan uzaqlaşır.

1875-ci ildə həmin məktəb Bakı qubernatoru, general-leytenant D.S.Staroselskinin icazəsi ilə yenidən fəaliyyətə başlayarkən Seyid Əzim təkrar buraya dəvət olunur, iki il sonra isə heç bir əmək haqqı almadan məktəbə rəhbərlik edir.

1877-ci il sentyabrın 1-də isə o, Şamaxı üçsinifli şəhər məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. 1879-cu ildə «siyasi cəhətdən şübhəli müəllim» ittihamı ilə işdən çıxarılan Seyid Əzim Tiflisə şikayətə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə günahsızlığını sübuta yetirir. Az sonra yenidən öz vəzifəsinə qaytarılır, ömrünün axırına qədər müəllimlik edir.

Seyid Əzim Tiflis səfəri zamanı yolüstü Gəncə şəhərinə dönür, dahi Nizami Gəncəvinin məqbərəsini ziyarət edir. Türbənin uçmasından təsirlənən şair bədahətən bu məşhur rübaisini yaradır:

Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan!

Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan!

Olmuşmu sənidlə mən kimi aləmdə

Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?

1887-ci ildə Şamaxıya gələn Minqreliya məktəbinin müəllimi A.Zaxarov Seyid Əzimlə tanış olmuş, bu görüşdən məmnun qalmışdı. O, Tiflisdə nəşr olunan «Sbornik materialov dlə opisaniə mestnostey i plemen Kavkaza» («Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materillər toplusu») məcmuəsinin 1890-cı il tarixli 9-cu buraxılışında bununla bağlı maraqlı bir məqalə dərc etdirmişdi. «Narodnoe obuçenie u kavkazskix tatar» («Qafqaz tatarları (*azərbaycanlıları* – **K.A.**) arasında xalq təhsili» adlanan həmin yazıda deyilirdi: «...Hacı S.Ə. 18 ildir ki, məktəbi idarə edir. Dağıstanda təhsil almışdır; fars, ərəb dillərini və bir neçə Dağıstan ləhcələrini bilir. O, birinci dərəcəli şair kimi

tanınmaqdadır. Onun bədii əsərlərindən «İlham dəqiqələri» adlı əsəri Təbrizdə nəşr edilmişdir. «Şirvan xanlığının tarixi» adlı bir əsər də yazmışdır ki, hələ indiyədək nəşr olunmamışdır. Onun məktəbində 33 şagird oxuyur; onlardan 12 nəfəri həftədə 15; 9 nəfəri 20; 12 nəfəri isə 25 qəpik verir ki, cəmi 6 manat 60 qəpik toplanır.

Hacı S.Ə. rus dilində oxuyub yazmağı bacarır; rus dilində çətin danışır, lakin yaxşı başa düşür, hətta rus ədəbiyyatı ilə maraqlanır. Puşkindən bir neçə şeir fars dilinə tərcümə etmişdir. Onun məktəbində işləyənlərə rus dili dəxi təlim edilir» (5, 408).

Müasirlərinin ustad şair kimi tanıdıqları Seyid Əzim Şamaxıda «Beytüs-Səfa» adlı ədəbi məclis təşkil etmişdi. Uzun illər bu məclisə başçılıq edən şair Qarabağdakı «Məclisi-üns» («Ülfət məclisi»), «Məclisi-fəramuşan» («Görüş məclisi»), Bakıdakı «Məcməüş-şüəra» («Şairlər məclisi») məclislərinin üzvləri ilə sıx əlaqə saxlayır, onlarla şeirləşir, «səramədi dövran» (dövran başına gələn), yəni ustad şair kimi öz məsləhətlərini verirdi.

Çar hökuməti maarif sahəsindəki xidmətlərini və qüsursuz işlədiyini nəzərə alaraq 1887-ci ildə Seyid Əzimi Stanislav lentinin üzərinə «Za userdie» («Səy göstərdiyinə görə») sözləri yazılmış gümüş medalla təltif edir. Lakin maddi ehtiyac içində yaşayan şair həmin mükafatı almaq üçün ona lazım olan 7 manat 50 qəpik məbləğində pulu tapa bilmir. Ona görə də layiq görüldüyü medalı almaq şairə ölümündən on gün öncə – 1888-ci il mayın 10-da nəsis olur. Öləndə isə 500 manata qədər borcu qalır...

Seyid Əzimin bədii irsi iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Onlardan biri azərbaycanca, digəri isə farsca yazılmışdır. Üç hissədən ibarət olan Azərbaycan külliyyatını Şamaxılı cərrah Mirzə Həbib Məşədi Sadıq oğlu toplamış və 1892-ci ildə Təbrizdə çap etdirmişdir. Bu külliyyatın üçüncü hissəsini şairin oğlu Seyid Cəfər məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti hesabına 1896-cı ildə Təbrizdə yenidən çap etdirmişdir. Təxminən 10 min beyt olan fars külliyyatı isə 4 hissəyə bölünür. Bu külliyyatı da Mirzə Həbib toplamış və tərtib etmişdir.

Seyid Əzim Şirvaninin zəngin irsinə çoxsaylı bədii əsərləri, o cümlədən lirik şeirləri, təmsilləri, mənzum hekayələri, satiraları, eləcə də klassiklərdən tərcümə və iqtibasları, «Tarixi-Şirvannamə» əsəri (1887), türk (Azərbaycan), Osmanlı, rus və İran şairlərindən bəhs edən irihəcmli təzkirəsi (1885) və dərsliyi daxildir. Şirvan xanlığının tarixinə həsr etdiyi əsərin bir hissəsi Tiflisdə çıxan «İzvestiə Kavkazskoqo obhestva istorii i arxeoloqii» («Qafqaz Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinin xəbərləri») məcmuəsində rus dilində nəşr olunmuşdur. Bütün bunlar onun hərtərəfli yaradıcılığa malik bir sənətkar olduğunu təsdiqləyir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl ustası kimi məşhurlaşmış Seyid Əzimin yaradıcılığında əxlaqi-tərbiyəvi əsərlər də mühüm yer tutur. Onun elm, məktəb, maarif, mədəniyyət, mətbuat, mütalibə, tərbiyə, mövzularında yazdığı şeirlər didaktik poeziyanın ən gözəl nümunələri sayılır. Dünyagörüşü baxımından maarifçi olan şair cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişib gözəlləşəcəyinə inanır, bundan ötrü insanların mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə vacib şərt sayırdı. Ona görə də o, özünün ictimai-pedaqoji və bədii fəaliyyətində elmin, maarifin, mədəniyyətin təbliğinə, bilikli, tərbiyəli vətəndaşların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu gören Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdı. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığıb birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslik tərtib etmişdi. Həmin kitabı çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin onun nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pedaqoq ildən-ilə bu dərsliyi müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş, bəzi ixtisar və dəyişikliklər etmişdi. Müəllifin «Müntəxəbat» adı ilə yenidən işləyib təkmilləşdirdiyi və müxtəlif illərdə nəşrə təqdim etdiyi bu dərslik rəsmi dövlət sənədlərində «Məcmuəyi-asari-Hacı Seyyid Əzim», «Şəriət kitabı», «Tacül-kütüb» («Kitabların tacı»), «Rəbiül-ətfal» («Balaların baharı») adlandırılmışdır. Bu mənbələrə isnad edən bəzi araşdırıcılar yanlış olaraq şairin bir neçə dərslik tərtib etməsi mülahizəsini söyləyirlər. Əslində isə həmin adların hamısı daha çox «Rəbiül-ətfal» kimi ilə məşhur olan eyni bir kitabla məxsusdur.

Firidun bəy Köçərli bu barədə belə yazır: «...təlimü tədris üçün və ətfalın təhzibi-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru yox etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmun və ibrətamiz nəqlü hekayələr ana dilində tərtib edib öz şagirdlərinə oxudardı.

Mərhumun tərtib etdiyi kitabçadan bir nüsxəsi ki, öz dəst-xətti ilə yazılmışdır, sabiqdə müsəlman şöbəsinin inspektoru olan mütəvəffa Çernyayevskiyə (*əslən Şamaxıdan olan məşhur Azərbaycan dili müəllimi və metodisti – K.A.*) göndərmişdi. Haman hekayələrdən bir neçəsini Çernyayevski öz «Vətən dili» nam kitablarına salmışdır.

Mərhumun Çernyayevskiyə göndərdiyi məcmuə əlan bizdədir...

Məcmuə üç dəftərdən ibarətdir.

Əvvəlinci dəftərdə yazılıbdır: Şeyx Sədinin «Gülüstan» və «Bustan» kitablarından və bəzi hükəmanın əsərlərindən sadə və açıq türk dilinə tərcümə olunmuş nəsihətamiz hekayələr.

İkinci dəftər həmçinin bu qisim hekayələrdən və 51 öyüd və nəsihətlərdən əmələ gəlmişdir.

Üçüncü dəftərin mündəricatı nəzm ilə yazılmış əxlaqı ətvərə dair timsallardan ibarətdir.

Bunlardan əlavə bir para xırdaca məzhəkələr və gükməli hekayələr haman dəftərdə yazılıbdır ki, onların hissəsi və nəticəyi-kəlamı dürüst və səhih isə də, özləri təlim üçün yaramaz. Haman nəzmən yazılmış hekayələrin bir parası Ünsizadənin mətbəəsində çap olunmuş kitabda vardır.

Bu məzhəkələrdən və gülünc hekayələrdən başqa üçüncü dəftərdə mərhum şairin öz əli ilə bir neçə gözəl qəzəllər və aşura günü baş çapmaq barəsində Qudyal sakini kapitan «Hadi» təxəllüsə nəzm etdiyi cavab və bir para qitələr və rübaiyyat yazılmışdır» (6, 33-34).

Azərbaycan məktəb tarixində ilk mükəmməl tədris kitablarından olan «Rəbiül-ətfal» dərsliyindəki mənzum hekayə, öyüd, nəsihət və təmsillər müxtəlif tərbiyəvi əhvalatların təsvirindən ibarətdir. Onların bir qismini şair şəxsi həyat təcrübəsi və müşahidələri əsasında yazmış, digər qismini isə Şərq mənbələrindən, əsasən Nizaminin və Sədinin əsərlərindən təbdil və tərcümə etmişdir.

Dərslikdə verilmiş mətnləri Seyid Əzim mümkün qədər sadə və aydın dildə yazmağa çalışmışdır. Bu barədə o, kitabın dibacəsində belə yazır: «...bəzi mütəlibi-aliyələr ki, idrakı cəmi

bəni-növi-bəşərə lazımdır, alimiqdar olan müsənniflər (*dərslik yazanlar – K.A.*) bəzi kitablarda əlfazi-qəlizeyi-şədidə ilə bəyan ediblər, ətfali-dəbistanın zehni dərkindən aciz və qasirdir. Və müşəxxəs və məlumdur ki, bizim diyarın əhli hər nə elm ki, kəsb edərlər – əyyami-tüfuliyyətdə (*uşaqlıqda – K.A.*) kəsb edərlər. Fəlihəza, bu kitabı-müstətab ki, mərifətnameyi-müxtəsərdir, öz türki lisanımızda aşkar olan əlfaz və əshəl olan ibarətlər ilə cəbt və rəbt olundu ki, ali olan mətalibdən tüllabi-dəbistan bəhrəmənd və feyziyab olsunlar. Çünki hicrətin 1294-cü ilinin (*miladın 1878-ci ili – K.A.*) rəbiül-əvvəl ayında (*müsəlman qəməri ilinin üçüncü ayı – K.A.*) ibdida olundu «RƏBİÜL-ƏTFAL» ismi ilə müsəmma qıldım» (10, 365).

Seyid Əzimin ən böyük xidmətlərindən biri də ana dili proqramını tərtib etməsidir. Bu proqram 1886-cı il oktyabrın 16-da Qafqaz Tədris Dairəsinə göndərilmişdi (2, 175).

Ustad pedaqoq «Rəbiül-ətfal» dərsliyində topladığı əsərlər vasitəsilə gənc nəsələ mənəvi saflıq, daxili təmizlik, mənəli yaşayış, ayıq-sayıqlıq, vətən və xalq yolunda faydalı işlər görmək, doğruluq, mərdlik, dostluq və yoldaşlığa sədaqət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışır.

Firidun bəy Köçərlinin dediyi kimi, «Seyid naləvü fəryad edib, müsəlmanların gün-gündən tənəzzül tapmasını, xarü zəlil olmasını, həlakətə düşməsinə, miləli-müxtəlifənin ayaqları altında payımal olmasını rüəsayi-millətə göstərüb onlardan tədbirü əlac istəyir:

Dadü fəryad, ey güruhi-izam,

Oldu zaye bu milləti-islam.

Günü gündən zəlilü xar oluruq,

Möhnətü qüssəyə düçar oluruq.

Bu pərişanlığın, bu fəlakətin, bu ənduhü qüssənin, bu mərəzi-möhləkin səbəbü illətini Seyid elmsizlikdə və nadanlıqda görüb, onun çarə və müalicəsini ancaq elmü bilikdə tapıb deyir:

Bu qədər dərd kim, olur hədis,

Ona biəlmlik olur bais.

Bir bələdir bu dərđi-nadani

Kim, onun elm olubdu dərmani» (6, 52-53).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanmış, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı əsərlərində yazıçı-pedaqoq kimi özünün məharətini göstərmiş Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. «Qafqaz müsəlmanlarına xitab», «Təlim-tərbiyə haqqında», «Əkinçi» qəzetinə yardım üçün», «Həsən bəy Məlikov Zərdəbiyə», «Puşkinə heykəl qoyulması münasibətə» və s. şeirlərində o, bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunların əleyhinə çıxmış, qabaqcıl ideyaların carçısı olmuşdur. Seyid Əzimin nəcib ideyalar tərbiyə edən əsərlərini məktəb şagirdləri

bir əsrdən artıqdır sevə-sevə oxuyub əzbərləyirlər. Şairin öz oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı şeirlərdə təbliğ olunan fikirlər əslində bütün uşaqlar və gənclər üçün olduqca faydalıdır.

Şair «Alimlərə hörmət haqqında moizə» şeirində oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazır:

**Üləma haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o insandır.
...Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəkdir, elm cənnətdir (9, 9).**

Xalqın maariflənməsində mətbuatın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Seyid Əzim 1875-ci il iyulun 22-də Bakı şəhərində «Əkinçi» qəzetinin nəşrə başlamasını hədsiz sevinc hissi ilə qarşılayır. O, qəzetin nəşiri və redaktoru Həsən bəy Zərdabiyə xüsusi mənzum təbrik məktubu göndərir. Bu vaxtdan hər iki maarfpərvər bir-biri ilə tez-tez yazışıb sıx əlaqə saxlayırlar. Həsən bəylə dostluq ünsiyyəti Seyid Əzimin dünyagörüşünə və yaradıcılığına müsbət təsir göstərir.

Bir çox maarifçi şeirlərini «Əkinçi», sonralar isə «Ziya» və «Kəşkül» qəzetlərində dərc etdirmiş şair mətbuatı xalq arasında elm, bilik, mərifət, gözəllik yayan, qaranlıq mühitə işıq saçan, cahilləri qəflət yuxusundan oyatmağa səy göstərən faydalı bir vasitə sayırdı. Buna görə də Firidun bəy Köçərlinin yazdığı kimi, «...Həsən bəy Məlikov cənabları Bakıda nəşr qıldığı «Əkinçi» ruznaməsində Hacı Seyid Əzim sırf avamlıqda yaşayan və xabi-qəflətdə qeydsiz və rahat yatan millətimizi bu sayaq həyata, elmü mərifət təhsilinə dəvət eləyirdi» (4, 50).

Həsən bəy Zərdabinin maarifçilik təşəbbüslərini alqışlayan Seyid Əzim onu bilikli bir alim və xeyrixah insan kimi dəyərləndirirdi. Ona göndərdiyi mənzum məktublarda şair mətbuatın faydası haqqında danışır, insanların müasir mədəniyyətə yiyələnməsində qəzetin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, qəzetdə yazılanları «tamam pul tələsi» hesab edən cahil adamları tənqid atəşinə tutur, öz müasirlərini «Əkinçi»nin nəşrinə kömək etməyə çağırırdı:

**Bəs «Əkinçi» cəlahımızdı bizim,
Nasehi-xoşməqalımızdı bizim.
Səy edin, ey güruhi-niksifat!
Etməsin ta bizim «Əkinçi» vəfat (10, 59).**

Şair «Qəzet nədir» adlı şeirində isə oxucuları «Əkinçi»nin məramnaməsi və demokratik ruhu ilə daha yaxından tanış edir:

**Qəzetin çoxdu xəlqə mənfəəti,
Nə bilir kim ki, yoxdu mərifəti.**

**...Nə qəzet, mayeyi-səadətdir,
Nə qəzet, eyni-elmi-hikmətdir (10, 56).**

«Əkinçi»də dərc etdirdiyi «Qafqaz müsəlmanlarına xitab» şeirində şair xalqın elmsizliyindən, müasir mədəniyyətdən geri qalmasından bəhs edir. Müsəlmanların maariflənməyə meyl göstərməməsindən acı-acı şikayətlənən, bunun səbəbini dayaz düşüncəli ruhanilərin asanlıqla yaydığı mövhumatda görən Seyid Əzim yazır:

**Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan...
Hamının fikri xəlqi soymaقدır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaقدır (4, 112).**

Daha sonra şair dərin bir qibtə hissi ilə başqa xalqların tərəqqi etmələrini, yelkən gəmisinin buxar gəmisinə çevrildiyini, indi isə göyə uçmağa, təyyarə icad etməyə tədbir görüldüyünü, avam müsəlmanların isə hələ də köhnə ata-baba yolundan ayrılmadığını təəssüflə dilə gətirir.

Bununla yanaşı, Seyid Əzim həmin şeirdə Şamaxıda o zamanlar rus dilində yeni rəsmi dövlət məktəbinin açılmasından, özünün bu məktəbdə müəllim kimi çalışmasından və elmin məziyyətlərindən də bəhs edir. O, elmi şəxsi var-dövlət sahibi, elmsiz şəxsi isə heyvan kimi dəyərləndirir:

**Bu nədəndir? Savadımız yoxdur,
Elmdə ictihadımız yoxdur...
... Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən...
...Zinəti-şəxs elmi-ədyandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır (10, 119).**

Şeirin sonunda şair Qafqaz şeyxülislamını və müftisini xalq maarifinə əhəmiyyət verməyə, yeni məktəblər açmağa çağırır.

Oğlu Mir Cəfərə yazdığı bir məktubunda şair bu fikrini daha kəskin şəkildə ifadə edərək yazır: «Təvəqqe eləyirəm ki, yaxşı dolanasan, ananı incitməyəsən, yoldaşlarovu incitməyəsən, oxumağa səy eləyəsən:

**Ey oğul, bu dəlili-bişəkdir,
«Adəmi-bisəvad eşşəkdir» (10, 361).**

«Əkinçi»də çap etdirdiyi «Ey Həsən bəy, əmiri-alışan» misrası ilə başlayan məktubunda şair maarif və tərbiyə məsələsinə toxunur, köhnə məktəblərin quruluşunu, orada təlim olunan kitabları tənqid edir, yeni məktəb açmağın çətinliyindən, bunun üçün maddi vəsaitin olmadığından şikayətlənir. Dövlətlilərin maarif işinə yardım göstərəcəyindən ümidini üzən şair nicat yolunu Rusiyada ali təhsil alan Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Gorani kimi ziyalı gənclərdə görürdü.

Həsən bəyə yazdığı başqa bir şeirdə Seyid Əzim tərbiyə haqqında köhnə dini nəzəriyyələrin əleyhinə çıxır, insandakı fitri qabiliyyətlərin inkişafında tərbiyənin böyük rol oynadığını təsdiq edir. Şairin fikrincə, «naqabil» bir ağacı suyun, iqlimin təsiri sayəsində yetişdirmək mümkün olduğu kimi, insanı da tərbiyə yolu ilə kamilləşdirmək mümkündür:

**Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
Tərbiyə feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyətdi hər adəm (10, 121).**

Şairin fikrincə, insan elm və tərbiyə sayəsində öz əxlaqını və ədəbini inkişaf etdirib yetkin səviyyəyə çata bilər. İnsanın səadətini mayasında tərbiyə dayanır. Tərbiyəsiz elmin isə faydası yoxdur:

**Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir (10, 121).**

O, maarifçilik ideyalarını, başqa əsərlərində də davam etdirmiş, elmin və təhsilin səmərəsini ardıcıl təbliğ etmiş, xalq maarifi, məktəb və tərbiyə məsələlərinin vacibliyini vurğulamışdır.

Seyid Əzim işsiz-gücsüz, boş-bekar gəzib-dolaşan, tüfeyli həyat tərzini keçirən adamları tənqid edir, onları ocaqda yanmaqdan başqa heç nəyə lazım olmayan quru odunla müqayisə edir. Şair cavanlara bir sənətə yiyələnməyi, bir peşə sahibi olmağı məsləhət görür. Çünki ulu babalarımız da demişlər ki, sənəti olmayan adam deyildir:

**Ey oğul, bil ki, adəmi bika
Xüşk olan bir odundu layiqi nar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənəti olmayan deyil adəm (9, 10).**

Sənətə yiyələnməyin sirrini isə şair bu misralarla ifadə edir:

**Puç olub getsə dövlətin zayə,
Genə sənətdir əldə sərmayə.
Elmdir əhli-sənətin hünəri,
Elmsiz sənətin nədir səməri? (9, 10).**

Şairin fikrincə, var-dövlət bir gün əldən çıxa bilər, lakin sənət heç vaxt itməz. İnsan əlindəki sərmayənin, yəni sənətin köməyi ilə yenə də var-dövlət sahibi olar.

Seyid Əzim əsl sənətə yiyələnmək üçün elmi əsas götürür. O deyir ki, yaxşı sənətkar olmaq üçün elmi olmaq lazımdır, çünki elmsiz sənət dəyərsiz bir şeydir.

Şair «Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım» misrası ilə başlayan şeirində öz övladına əhli-ürfan kimi yetişməyi, bunun üçün «hər lisanə rağib» olmağı, bütün elmləri öyrənməyi məsləhət görür:

**Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get əhli-ürfan ol..
...Cəhd qıl neməti-təmamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş (8, 15-16).**

Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsində sayı 125-ə çatan mənzum hekayələr də xüsusi yer tutur. O, bu əsərləri Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», «İsgəndərnamə» («İqbalnamə»), Sədinin «Gülüstan», «Bustan», eləcə də xalq nağılları, rəvayət və əfsanələr əsasında yaratmışdır. Şair mənzum hekayələrində özünün humanist ideyalarını ifadə etmişdir.

Şair «Misir şahzadələri» adlı mənzum hekayəsində iki qardaşın həyat yolundan danışır. Qardaşlardan biri var-dövlət, o biri isə bilik toplayır:

**Birisi elmə oldu bəs talib,
Birisi dövlətə olub rağib.
Biri asudə idi rahat ilə,
Birisi var idi məşəqqət ilə (10, 518).**

Bir gün var-dövlət sahibi olan qardaş elmə yiyələnən qardaşına deyir: «Bu nə məşəqqətdi sən çəkirsən? Gedib təhsil alırsan, elmə yiyələnirsən. Axı elm öyrənməkdə sənənin məqsədin nədir? Axı kasıbçılıq içində qovrulursan». Bilik xəzinəsinə sahib olan qardaş isə ona cavab verir ki, xəzinəyə var-dövlət toplayan hökmdarlar xalqa dərd-qəm verən müstəbidlər, bilik toplayanlarsa elm yayan peyğəmbərlərdir:

**Mən ki bir payimal olan murəm,
Şükrələr kim, nə nişi-zənburəm (10, 518).**

Seyid Əzim bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməyən öyüd-nəsihətlərini mənzum hekayələrinin başlanğıcında və axırında verir, onları həmin əsərlərin məzmunu ilə əlaqələndirirdi. Maarifçi-pedaqoq öz oğlu Mir Cəfərə üz tutaraq onun timsalında zəmanə cavanlarına bu cür dəyərli nəsihətlər verirdi:

Aciz, qorxaq, axmaq və sadələvh olma, ağıllı və tədbirli ol.
Avam və nadan qalma, özünə sənət və elm qazan.
Ehtiyac içində olanlara və darda qalanlara kömək əlini uzat.
Fırıldaqcı və şər adamlardan uzaqlaş, yaxşı və nəcib adamlarla yoldaşlıq et, dostluqda və yoldaşlıqda möhkəm ol.
Heç kəsin pisliliyini istəmə, xeyirxah ol.
Hər bir işi gördükdə əvvəlcə yaxşı düşün, sonra o işə başla.
Qaşqabaqlı olma, şirindilli və gülərüzlü olmağı özünə adət elə.
Məclisdə ədəblə otur və ədəblə danış.
Sözü öz məqamında düşünərək söylə (8; 9; 10).

XIX əsr ədəbiyyatında Abbasqulu ağa Bakıxanov və Qasım bəy Zakirlə başlanan təmsil janrını Seyid Əzim davam etdirmiş və müasir tərbiyə ilə əlaqədar olaraq bir sıra təmsillər yazmışdır. Şair təmsillərdən bir hissəsini rus şairi Krılovdan, bir hissəsini isə məşhur «Kəlilə və Dimnə»dən tərcümə və iqtibas etmişdir.

Şairin orijinal təmsillərinin əsas məzmununu avamlıqla mübarizə, elm və sənətdə kamillik, birlik, xeyirxahlıq və s. kimi nəcib sifətlər təşkil edir. O, təsvir etdiyi əhvalatları müasir tərbiyə problemləri ilə əlaqələndirərək, uşaqlarda gözəl əxlaqi keyfiyyətlər yaratmaq məqsədi güdür.

«Eşşək və arılar» təmsilində elmin qədrini bilməyən cahil və qanmaz adamları tənqid edən müəllif bu qənaətə gəlir:

Seyyida, elmi açma nadanə
Kim, düşərsən cahanda nöqsanə.
Çəkmə kalayı-şeyri bazarə,
Gövhəri ərz elə xəridarə (8, 75).

Şair «Qaz və durna» təmsilində bir neçə sənət və elm ardınca gedən, hamısından avara qalan alim və peşə sahiblərini kəskin tənqid edərək, elmin, sənətin yalnız müəyyən bir sahəsində kamil olmaq fikrini irəli sürür:

Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyl edən qalar naqis (8, 76).

Seyid Əzim maarifçi şeirlərinin, əxlaqi-didaktik əsərlərinin çoxunu satira ruhunda yazırdı. Şair satiralarında xalqın pulu hesabına Şərq ölkələrində təhsil alan, vaxtını eyş-işrətdə keçirən, vətənə qayıtdıqdan sonra bir-iki dini mərsiyə oxumaqla vəzifəsini bitmiş hesab edən müctəhid, abid, münəccim, qazi, molla və digər ruhanilərin riyakar simasını açıb göstərir.

Seyid Əzim Şirvani əsl pedaqoq kimi öz satirik əsərlərində də gəncləri haqqı nahaqqın ayağına verməməyə, ədalətli, doğrucul, hörmətçil, ağıllı olmağa çağırırdı. Yalançılığın insanı hörmətdən saldığını, düzgünlüyün isə həmişə onu hörmətə mindirdiyini söyləyən şair gəncliyi mərdlik və vətənpərvərliyə ruhlandırır. O, ata-ananın və müəllimin hörmətini gözləməyi bacarmağı da insanlıq üçün ən böyük məziyyətlərdən sayırdı.

Klassik rus ədəbiyyatının mütərəqqi rolunu və əhəmiyyətini düşünən Seyid Əzim Azərbaycan təzkirəçiləri arasında ilk dəfə olaraq rus ədəbiyyatına da müəyyən yer ayırmışdır. O, xüsusilə Puşkinin zəngin irsindən rəğbətlə bəhs etmiş, onu kamala çatmış ən yüksək bir şair, faydalı əsərlər müəllifi və yeni rus ədəbi dilinin mahir bilicisi, ustası kimi tərifləmişdir. Şair şeirlərinin birində oğluna xitabən öz dövrünün gənclərinə rus dilini öyrənməyi məsləhət görür:

Ey oğul, hər lisanə ol rağib,

Xassə ol rusi elminə talib.

Onlara ehtiyacımız çoxdur,

Bilməsək dil, əlacımız yoxdur (8, 17).

Seyid Əzimin rus dilini öyrənməyi təbliğ etməsi o dövr üçün mütərəqqi bir hadisə idi. O zaman Azərbaycanda hakim dairələr, ruhanilər rus dilinin, Rusiyadan ucqarlara keçən hər cür qabaqcıl ideyaların əleyhinə çıxırdılar. Elə buna görə də avam xalqa rusca oxumağı şəriətə qadağan edir, rus dilində kitab, qəzet, jurnal oxuyanları «kafir» adlandırırdılar.

Mütərəqqi ideyaların carçısı olan Seyid Əzim bu mühafizəkarların əleyhinə olaraq rus dilinin tədrisini, rus və Avropa mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə etməyi günün ən vacib və zəruri məsələlərindən sayır və bu sahədə müasiri Həsən bəy Zərdabi ilə bərləşirdi (5, 141).

Yaradıcı insanın dünyadan cismani olaraq köçdüyünü, onun yaratdığı əsərlərin isə həmişəlik qaldığını ustalıqla ifadə edən Seyid Əzim ömrü boyu rolunu çox yüksək qiymətləndirmişdir. O, soydaşlarımızın maariflənməsinin qayğısına qalmış, doğma xalqın başqa millətlərdən mədəni səviyyə baxımından geridə qalması ilə heç cür razılaşa bilməmişdir. Şair istər öyüd və nəsihətlərində, istər mənzum məktub və hekayələrində, istərsə də satiralarında kitabı və mütaliəni, elmi və məktəbi təbliğ etmiş, xalqın nicat yolunu bu istiqamətdə görmüşdür.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycan

Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərindən araşdırılmağa və öyrənilməyə layıqdır.

Məşhur alim Firidun Köçərli haqlı olaraq yazırdı: «Seyidin ümdə mətləbi və baş arzusu insaniyyət dərəcəsinə və bəşəriyyət mərtəbəsinə vasil olmaqdır. Bu xüsusda onun nəzəri və mərifəti o qədər vəsi və genişdir ki, ona tək azərbaycan şairi demək dürüst deyil, bəlkə ol dürri-yeganə ümumi-insaniyyət şairidir» (6, 46).

Ölməz şairin özü demişkən:

Sizlərə sərbəsər səlamım var!

Olmasa da özüm, kəlamım var!

Oxuyun şerimi, qılın yadım,

Şad olsun bu qəlbi nişadım...

Ədəbiyyat

1. *Bağirov Ə. S.Ə.Şirvani və məktəb.*–Bakı: Maarif, 1986.–168 s.
2. *Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi: Dərs vəsaiti.*–Bakı, 2001.–320 s.
3. *Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslük (H.1).*–Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004.–328 s.
4. *Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı (C.2).*–Bakı: Elm, 1985.–460 s.
5. *Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: Dərslük.*–Bakı: Maarif, 1974.–488 s.
6. *Məmmədov A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit).*–Bakı: Maarif, 1987.–240 s.
7. *Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: Dərslük.*–Bakı: Maarif, 1984.–332 s.
8. *Şirvani S.Ə. İbrət güzgüsü.*–Bakı: Gənclik, 1971.–132 s.
9. *Şirvani S.Ə. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər.*–Bakı: Gənclik, 1979.–60 s.
10. *Şirvani S.Ə. Əsərləri (3 c.-də. C.2).*–Bakı: Azərb. EA Nəşriyyatı, 1969.–652 s.

Knyaz Aslan

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ СЕЙДА АЗИМ ШИРВАНИ

РЕЗЮМЕ

Крупнейшим представителем азербайджанской литературы второй половины XIX века был Сейд Азим Ширвани (1835-1888). Он преподавал в созданной им школе нового типа в городе Шамахи. Поэт часто выступал в периодической печати, в том числе на страницах газеты «Экинчи» («Пахарь») со стихами, направленными против фанатизма, лицемерия служителей культа, пропагандируя просветительские идеи.

Прогрессивный общественный деятель и поэт, он отличался широтой идейного кругозора, разносторонней образованностью.

В этой статье глубоко рассмотрены эти вопросы.

Knyaz Aslan

THE ENLIGHTENMENT IDEAS IN THE LITERARY HERITAGE OF SEYİD AZİM SHIRVANİ

SUMMARY

Seyid Azim Shirvani (1835-1888) is the famous Azerbaijan poet. He knows educationist and enlightener as poet. He had created new kind school in the Shamakhy. Seyid Azim was edifying in this school. Poet often get printed poems in the newspaper «Ekinchi» («Plougher»). Seyid Azim the book, school, educational, he was propagating the scientific reading.

Of the poet educational works have vital importance in the spiritual upbringing of the young family. Many of the thoughts told poet today's keep urgency.

Enlightenment ideas of the poet are analysed in this article widely.